

วิวัฒนาการของประติมากรรมสมัยทวารวดี
ศาสตราจารย์ หม่อมเจ้า สุภัทริกซ์ ศิริกุล ทรงนิพนธ์

ข้าพเจ้าได้ไปประชุมเกี่ยวกับภาคเอเชียอาคเนย์ตอนต้น (London Colloquy on Early South East Asia) ที่สำนักการศึกษาเกี่ยวกับความรูทางภาคตะวันออกและแอฟริกา (School of Oriental and African Studies) มหาวิทยาลัยลอนดอน กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ระหว่างวันที่ ๑๗ - ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๕๑๖ ในการนี้ข้าพเจ้าได้เสนอบทความเป็นภาษาอังกฤษ ๒ เรื่องคือ "วิวัฒนาการของประติมากรรมสมัยทวารวดี" และ "แผนเงินสมัยทวารวดีซึ่งค้นพบที่อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม" คงจะขอแนบบทความเหล่านั้นมาตีพิมพ์เป็นภาษาไทยทีละเรื่องดังต่อไปนี้

เป็นที่ทราบกันแล้วว่าศิลปทวารวดีภายในประเทศไทยได้เจริญขึ้นระหว่างราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๖ ศิลปนี้ได้เจริญขึ้นทางภาคกลางของประเทศไทยและได้คงอยู่ในอาณาจักรทวารวดี (ลำพูน) ทางภาคเหนือของประเทศไทยจนกระทั่งถึงราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕ ประติมากรรมสมัยทวารวดีซึ่งส่วนใหญ่สร้างขึ้นในพุทธศาสนา ใ้รับอิทธิพลมาจากศิลปอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ ๕ - ๑๓) แต่ก็ยังคงแสดงถึงอิทธิพลของศิลปอินเดียสมัยอมราวดีซึ่งเข้ามาถึงก่อนหน้านั้นไว้อีกบ้าง

นอกจากพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ขนาดเล็กซึ่งมักแสดงถึงลักษณะของศิลปอินเดียสมัยอมราวดีหรือดังการุณกันซึ่งอาจนำเข้ามาจากประเทศอินเดียหรือเกาะลังกา (รูปที่ ๑) แล้ว ณ ที่นี้ใครจะขอกล่าวถึงพระพุทธรูปศิลาเป็นขนาดเล็กอีกหนึ่ง พระพุทธรูปองค์นี้ครองจีวรตามแบบอมราวดีแต่จีวรนั้นไม่มีริ้ว ลักษณะหลังนี้แสดงถึงอิทธิพลของศิลปอินเดียสมัยคุปตะ พระหัตถ์ก็แสดงปางตามแบบอมราวดีคือพระหัตถ์ขวาแม้วจะหักหายไปแล้ว ก็คงยกขึ้นเพื่อแสดงปางประธานอภัยหรือวิตรรกะ (ทรงแสดงธรรม) ดังที่รอยแตกบนพระอังสาขวาแสดงให้เห็นอยู่ พระหัตถ์ซ้ายซึ่งยังคงอยู่ก็กำแนบอยู่เหนือพระอุระ พระพักตร์แตกทำลายไปมากแต่ก็ยังสามารรถแลเห็นชมวคพระเศวตชานาคใหญ่และประภามณฑลเบื้องหลังพระเศียรที่แตกหักไปเสียแล้วได้ (รูปที่ ๒) พระพุทธรูปองค์นี้คล้ายกับพระพุทธรูปซึ่งค้นพบที่วัดจรัลในสาธารณรัฐเขมรมาก พระพุทธรูปที่วัดจรัลนั้นนักโบราณคดีชาวฝรั่งเสสกล่าวว่าเป็นพระพุทธรูปที่เก่าที่สุดที่ค้นพบกันในประเทศนั้น พระพุทธรูปองค์ที่ค้นพบในประเทศไทยคงเก่ากว่าพระพุทธรูปซึ่งค้นพบที่วัดจรัลเพราะเหตุว่าพระหัตถ์ยังคงแสดงปางตามแบบอมราวดี แต่พระพุทธรูปที่วัดจรัลนั้นพระกรยื่นออกมาข้างหน้าตามแบบศิลปอินเดียสมัยคุปตะแล้ว ด้วยเหตุนี้พระพุทธรูปองค์ที่ค้นพบภายในประเทศไทยนี้อาจมีอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๐ - ๑๑ และแสดงถึงหัวเลี้ยวหัวตอระหว่างอิทธิพลของศิลปอินเดียสมัยอมราวดีและคุปตะได้เป็นอย่างดี พระพุทธรูปองค์นี้ได้เก็บรักษาอยู่ในห้องเก็บของของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร มาเป็นเวลานาน และที่ ๆ ค้นพบก็ไม่อาจทราบได้ความมาจากที่ใด

ประติมากรรมรูปที่ ๒ ในศิลปทวารวดีตอนต้นก็คือพระพุทธรูปนาคปรกศิลา พระพุทธรูปองค์นี้ค้นพบที่เมืองฝาย อำเภอคำปายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ และปัจจุบันรักษาอยู่ที่วัดในอำเภอนิคม

จังหวัดนครราชสีมา พระพักตร์ของพระพุทธรูปองค์นี้ยังคงแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะอินเดียอย่างมากมาย ชมวดพระเกศาขมวดไปทางด้านขวาทั้งสิ้น พระเกศุมาลามีขนาดเล็กและยังไม่มีรัศมีอยู่ข้างบน ชายจีวรบนพระอังสาซ้ายก็ยังมี พระทรงมีซีกสมาธิอย่างหลวม ๆ ตามแบบศิลปะอมราวดีและขนาดของนาค ๓ ชั้นก็มีขนาดเท่ากัน สิ่งทั้งหมดเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงอายุรุ่นต้นของพระพุทธรูปองค์นี้ (รูปที่ ๓) พระพุทธรูปสลักเป็นภาพนูนสูง หน้าของนาคนั้นแสดงให้เห็นว่าอยู่ในศิลปะทวารวดีแล้ว คือมีหน้าคล้ายลิงและมีหงอนอยู่เหนือศีรษะ อย่างไรก็ตามก็เห็นว่าขนาดเหล่านี้ก็นำไปเปรียบเทียบกับหน้าของพระพุทธรูปภาคปรกอบอื่น ๆ ในศิลปะทวารวดี ก็จะเห็นว่ายังคงมีลวดลายเครื่องประดับน้อยอยู่และเป็นเครื่องยืนยันถึงการมีอายุก่อนต้นของพระพุทธรูปองค์นี้ อีก ด้วยเหตุนี้พระพุทธรูปองค์นี้จึงอาจมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒

ประติมากรรมรูปที่ ๓ ในศิลปะทวารวดีสมัยต้นก็คือพระพุทธรูปศิลาปางสมาธิซึ่งค้นพบในถ้ำเขาพระที่อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี และปัจจุบันรักษาอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติประจำอำเภออุทุมพร ลักษณะแปลกประหลาดของพระพุทธรูปองค์นี้ก็คือแม่พระพุทธรูปทรงแสดงปางสมาธิแต่บนฐานก็ยังคงมีธรรมจักรซึ่งมองเห็นทางด้านข้างอยู่ระหว่างกลางกว้างหมอบเหลี่ยมหลัง ๒ ตัวตามแบบอินเดียอย่างแท้จริง (รูปที่ ๔) ข้อที่น่าสนใจก็คือว่าแม่ภาพสลักลักษณะดังกล่าวจะแสดงถึงปางประธานปฐมเทศนาในป่าอิสิปตนมฤคทายวันหรือสวนกุวักโกถ เมืองพาราณสีในประเทศอินเดีย แต่พระพุทธรูปที่ทรงแสดงปางสมาธิ พระพุทธรูปองค์นี้สลักเป็นภาพนูนสูงอีกเช่นเดียวกัน น่าเสียดายที่ว่าพระพุทธรูปนั้นชำรุดไปเสียมากและบิดของทั้งสองค้ำ ด้วยเหตุนี้จึงไม่อาจศึกษาพุทธลักษณะได้อย่างชัดเจน สมควรกล่าวไว้ในที่นี้ด้วยว่าไม่เคยค้นพบพระพุทธรูปปางประธานปฐมเทศนาตามแบบอินเดียคือพระหัตถ์ขวาจับเป็นวงกลมหมายถึงธรรมจักรและพระหัตถ์ซ้ายประคองท่าหากำลังจะหมุนธรรมจักรในประเทศไทย สาธารณรัฐเขมร หรือประเทศลาวเลย พระพุทธรูปที่ค้นพบ ณ อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี นี้ก็อาจมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้เช่นเดียวกัน ทั้งนี้เพราะภาพสลักนูนสูงดังกล่าวนี้คล้ายกับแบบอินเดียอย่างแท้จริง

ณ ที่นี้สมควรที่จะกล่าวถึงประติมากรรมดินเผาบางรูปซึ่งค้นพบที่เมืองคูบัว อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี ซึ่งคงมีอายุอยู่ในสมัยเดียวกันนี้ด้วย ในชั้นต้นก็คือเทวรูป ๒ องค์ซึ่งปั้นขึ้นอย่างสวยงามกำลังยืนยิ้มละไมอยู่ในพระพักตร์ (รูปที่ ๕) ทั้งสององค์ยืนอยู่ในท่าตรึงคัก (เอียง-คน) พระเกศายาวเกล้าเป็นมวยอยู่เหนือพระเศียรมีชายห้อยลงมาประพระอังสาตามแบบศิลปะอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะ องค์หนึ่งคือพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรคั่งอาจเห็นได้จากการที่ทรงหมั่นนั่งวางเฉยอยู่เหนือพระองค์และพระหัตถ์ขวาทรงถือหมอนำมนต์ เครื่องทรงเป็นผ้าขาว (โขน) นุ่งคล้ายผ้าโสร่งมีสายรัดองค์ทำด้วยผ้าคาดอยู่เหนือพระโสดี (ตะโพก) ประติมากรรมทั้งสองรูปแสดงถึงอิทธิพลของศิลปะอินเดียอย่างมากมายและอาจมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ เช่นเดียวกัน แสดงให้เห็นว่าพุทธศาสนาทิมหายานได้แพร่เข้ามายังอาณาจักรทวารวดีด้วยในขณะนั้น ประติมากรรมอีกรูปหนึ่งซึ่งสันนิษฐานอายุรุ่นแรกของประติมากรรมดินเผาที่เมืองคูบัวก็คือเศียรซึ่งอาจเป็นของทวารบาลและค้นพบที่พระเจดีย์องค์เดียวกับที่ใดค้นพบประติมากรรม

๒ รูปข้างต้น นอกไปจากสีหน้าที่สงบและยิ้มละไมแล้ว เคียงประติมากรรมรูปนี้ยังสวมศิราภรณ์
ที่ประกอบด้วยอุบะสัน ๆ กำลังห้อยลงมาอีก (รูปที่ ๖) ลักษณะดังกล่าวคล้ายกับศิราภรณ์ของ
พระอุมาในรูปพระอิศวร ๓ พักตร์หรือมเหศวรมุรติในจำใหญ่บนเกาะเอเลฟันตะหนาเมืองบ็อมเบย์
ในประเทศอินเดียมาก รูปมเหศวรมุรตินี้สลักขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ ๑๑ ดังนั้นเคียงประติมากรรม
ดินเผาซึ่งค้นพบที่เมืองคูบัวนี้ก็อาจมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้อีกเช่นเดียวกัน

ที่เมืองคูบัวโคคนพบประติมากรรมปูนปั้นด้วย ส่วนใหญ่ฝีมือทราบกว่าประติมากรรมดิน-
เผาและอาจสร้างขึ้นในสมัยหลังกว่าคือราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๕ เหตุนี้คงเป็นสาเหตุหนึ่ง
ที่ทำให้ผู้เชี่ยวชาญชาวฝรั่งเศสเกี่ยวกับศิลปะในภาคเอเชียอาคเนย์คือศาสตราจารย์ ของ บวส เซอ-
ลีเย (Jean Boisselier) ได้ตั้งสมมุติฐานขึ้นว่า ในสมัยทวารวดีรุ่นแรกนั้น ช่างนิยม
ใช้ดินเผา แต่ในสมัยต่อมาจึงนิยมใช้ปูนปั้น ยังมีประติมากรรมดินเผาที่ค้นพบที่เมืองคูบัวอีกแบบหนึ่ง
ที่สมควรกล่าวถึง ณ ที่นี้ คือรูปบุคคลยืนหมืนหนึ่งกำลังถือตะเกียงอยู่ในมือ รูปเหล่านี้คงใช้ประดับ
รอบฐานเจดีย์ จะเป็นชาวพื้นเมืองหรืออินเดียหรือไมก็น่าลองพิจารณาจากเครื่องแต่งกาย
พวกนี้คงมีใช้ชาวอินเดียหรือมอญเป็นแน่ (รูปที่ ๗) ปัญหาที่ยังคงเปิดอยู่ให้พิจารณาสันนิษฐานกัน-
ต่อไป

มีประติมากรรมดินเผาอีกบางรูปซึ่งค้นพบที่อำเภออุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และนำมา
มารวมไว้ในสมัยทวารวดีตอนต้นนี้เช่นเดียวกัน รูปหนึ่งคือรูปเทวคากำลัง เหาะสลักอยู่เหนือแผ่นอิฐ
ขนาดค่อนข้างใหญ่ (รูปที่ ๘) ท่าเหาะนั้นคล้ายกับศิลปะอินเดียสมัยคุปตะและหลังคุปตะมาก แผ่นอิฐ
ชิ้นนี้ก็อาจจัดได้ว่าสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้เช่นเดียวกัน ประติมากรรมดินเผาอีกชิ้น
หนึ่งเป็นรูปหน้าตาทางวงโค้งเกือบมา (กู่ซู่) มีหน้าคนกำลังโผล่อยู่ข้างใน หน้านั้นเป็นแบบพื้นเมือง
ของทวารวดีแล้วเช่นเดียวกับทรงผมและตุ้มหูรูปวงกลม (รูปที่ ๙) ดังนั้นประติมากรรมรูปที่ ๒ นี้
จึงอาจมีอายุหลังกว่ารูปแรกเล็กน้อยและอาจมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓

เทวรูปรุ่นต้นในศาสนาพราหมณ์ซึ่งค้นพบในประเทศไทยและมักพบในสถานที่เกี่ยวกับพระ
พุทธรูปสมัยทวารวดี จะจัดเป็นลักษณะทางศาสนาพราหมณ์ของศิลปะทวารวดีได้หรือไม่ ขอนี้เขียน
ยังไม่ค่อยแน่ใจนักเพราะลักษณะบางประการเช่นใบหน้าก็ไม่มี ความคล้ายคลึงกันเลย ณ ที่นี้ขอ
กล่าวถึงเทวรูปพระคเณศศิลาองค์หนึ่ง ซึ่งเพิ่งค้นพบที่เมืองพระรถ คงศรีมหาโพธิ จังหวัดปราจีนบุรี
เมื่อเร็ว ๆ นี้ ณ เมืองนั้นโคเคยค้นพบพระพุทธรูปแบบทวารวดีมาแล้วเป็นจำนวนหลายรูปเช่น-
เดียวกัน เทวรูปพระคเณศนี้สูง ๑.๗๐ เมตรและแสดงให้เห็นถึงลักษณะอันมีอำนาจของ
เทพเจ้าองค์อย่างแท้จริง น่าเสียดายที่วเมื่อค้นพบนั้นโคคนพบเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย และปัจจุบัน-
เจ้าหน้าทีในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ได้คุมเข้มาเป็นองค์เดียวกันและจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑ
สถานแห่งนั้นแล้ว (รูปที่ ๑๐) ถาดันนิษฐานจากรูปร่างอย่างง่าย ๆ ของเทวรูปองค์นี้รวมทั้งที่ไม่
ทรงเครื่องอาภรณ์ด้วยแล้ว เทวรูปองค์นี้ก็อาจสลักขึ้นระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๒

เราได้อ้างถึงประติมากรรมที่สำคัญบางรูปในสมัยแรกของศิลปะทวารวดีซึ่งแสดงถึงอิทธิ-
พลอันเข้มข้นของศิลปะอินเดียและอาจมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒ มาแล้ว ต่อจากนี้ขอให้เรา

กล่าวถึงสมัยกลางหรือสมัยที่ ๒ ซึ่งเริ่มต้นตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ ลงมา จากสมัยนี้เป็น ต้นไปลักษณะพื้นเมืองของศิลปทวารวดีได้แสดงออกและในเนื้อหาของประติมากรรมก็เปลี่ยนแปลงไป บางครั้งรัฐมีรูปบัวตูมเล็ก ๆ จะปรากฏขึ้นบนพระเกตุมาลา พระชนง์โค้งทั้งคู่ได้ เข้ามารวมติดต่อกันเป็นเส้นเดียวหน้าและมีรูปรางคังปีกกา พระเนตรโปน พระนาสิกแบน และริมพระโอษฐ์หนา พระพุทธรูปมักเป็นทรงและทรงแสดงปางวิตรรกะทั้งสองพระหัตถ์ด้วยเหตุนี้พระพุทธรูปจึงมีความได้ สักส่วนเท่ากันทั้งองค์ โดยเฉพาะเมื่อครองจีวรหมวกคลุมและขอบจีวรก็ตกลงมาเหมือนกันทั้งสองด้าน ของพระวรกาย บางครั้งฐานบัวคว่ำบัวหงายก็มีเกสรบัวประกอบอยู่ข้างบน อันแสดงถึงอิทธิพลของ ศิลปอินเดียสมัยปาละ (พุทธศตวรรษที่ ๑๔ - ๑๗) เช่นเดียวกับขอบจีวรที่ต่อจากชายจีวรเหนือ พระอังสาชายลงมาพาดผ่านขอพระกร ชายและพระโสณีชาย โดยเฉพาะสำหรับพระพุทธรูปนี้

สำหรับศิลปทวารวดีสมัยที่ ๒ นี้ พระพุทธรูปเป็นศิลาองค์ใหญ่ซึ่งอาจอยู่ในระยะศตวรรษ ราว พุทธศตวรรษที่ ๑๓ และเพิ่งค้นพบเมื่อเร็ว ๆ นี้ที่กิ่งศรีมหาโพธิ์ จังหวัดปราจีนบุรี อาจใช้เป็น ตัวอย่างได้ (รูปที่ ๑๑) เช่นเดียวกับพระพุทธรูปเป็นสัมฤทธิ์สมัยทวารวดีอีกองค์หนึ่งสูง ๑.๒๐ เมตร (รูปที่ ๑๒) จัดเป็นพระพุทธรูปสัมฤทธิ์ที่ใหญ่ที่สุดที่เคยค้นพบกันในศิลปทวารวดี รูปหลังนี้ขุดค้นพบ ที่เมืองฝ้าย อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์ สถานที่เดียวกับที่ค้นพบพระพุทธรูปนาคปรกองค์ แรกที่ไถ่กลับมาแล้วข้างตน (รูปที่ ๓) ลักษณะพระพักตร์ของพระพุทธรูปเป็นสัมฤทธิ์องค์นี้ยังคงรักษ ษาคณะของศิลปอินเดียไว้มาก เป็นที่น่าอัศจรรย์ ซึ่งโดยปกติเป็นของที่หาได้ยากในศิลปทวารว ด้โดยทั่วไป นอกจากนี้ยังควรกล่าวอีกว่าพระพุทธรูปเป็นสัมฤทธิ์องค์ใหญ่นี้ค้นพบพร้อมกับประติมา กรรมสัมฤทธิ์อีก ๒ รูป คือรูปพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรย สูง ๔๗ ซม. (รูปที่ ๑๓) และอีก รูปหนึ่งซึ่งอาจเป็นรูปของพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรยอีกเช่นเดียวกัน แต่มีขนาดใหญ่กว่านั้นมาก คือสูงถึง ๑.๓๗ เมตร (รูปที่ ๑๔) ประติมากรรมสัมฤทธิ์ทั้งสองรูปหลังนี้อาจเปรียบเทียบได้กับ ประติมากรรมขอมสมัยก่อนสร้างเมืองพระนครในอายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓ - ๑๔ เหตุนี้จึง อาจนำมาสันนิษฐานยืนยันอายุรุ่นต้นของพระพุทธรูปเป็นสัมฤทธิ์องค์ใหญ่ในสมัยที่ ๒ ที่ไถ่กลับมาแล้วนี้ ได้ด้วย

สำหรับศิลปทวารวดีสมัยที่ ๒ นี้ ผู้เขียนใคร่กำหนดอายุให้อยู่ระหว่างพุทธศตวรรษ ที่ ๑๓ - ๑๕ อิทธิพลของศิลปศรีวิชัยจากภาคใต้ของประเทศไทยอาจแผ่ขึ้นมาได้ในสมัยนี้ดังที่ ศาสตราจารย์บวสเชอส์เยโคเคยกล่าวไว้ ใบหนารูปไข่แสดงลักษณะอันอ่อนโยนของพระโพธิสัตว์ ศรีอาริยเมตไตรยซึ่งค้นพบในถ้ำเขาอมรรัตน์ จังหวัดเพชรบุรี อาจยกขึ้นเป็นตัวอย่างของอิทธิพล ของศิลปสมัยศรีวิชัยได้ (รูปที่ ๑๕) อย่างไรก็ตามผู้เขียนคิดว่าอิทธิพลของศิลปศรีวิชัยมีไม่มากนัก ในประติมากรรมสมัยทวารวดี แต่อาจมีมากกว่าในสถาปัตยกรรมและลวดลายเครื่องประดับ พักตร์ศิลาของพระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตรยที่อาจแสดงถึงอิทธิพลของศิลปศรีวิชัยนี้อาจมีอายุอยู่ ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๓

สำหรับศิลปทวารวดีสมัยที่ ๓ ซึ่งเป็นสมัยหลังสุดคงมีอายุอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ อิทธิพลของศิลปขอมสมัยบาปวนได้เริ่มเข้ามาปะปน ตัวอย่างที่ดีที่สุดของประติมากรรมสมัยนี้ชิ้น หนึ่งก็คือพระพุทธรูปปางสมาธิศิลาซึ่งค้นพบ ณ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุ จังหวัดลพบุรี และปัจจุบัน

รักษาอยู่ในพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติประจำจังหวัดนั้น พระพักตร์ของพระพุทธรูปเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีรอย (รักยิ้ม) แบ่งครึ่งอยู่กึ่งกลางพระหนุ (คาง) ชายจีวรบนพระองค์สาวยาวลงมาจรด พระนาภีและมีปลายตัดเป็นเส้นตรง พระพุทธรูปประทับขัดสมาธิราบอย่างแท้จริงและฐานก็มี ลายกลีบบัวคว่ำบัวหงายที่สลักอย่างคร่าว ๆ เขามาประทับ ผู้เขียนเข้าใจว่าบรรดาพระพุทธรูป ปูนปั้นที่ค้นพบในอาณาจักรทริภุชชัย (ลำพูน) เช่นในชุมชนพระเจดีย์ที่วัดกกกหรือจามเทวี จังหวัด ลำพูนก็ไม่มีอายุเก่าไปกว่าพุทธศตวรรษที่ ๑๖ นี้ โศกเคยกล่าวมาแล้วว่าศิลปะทวารวดีที่อาณาจักร ทริภุชชัยได้คงอยู่จนกระทั่งชนชาติไทยได้ได้ในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๕

เท่าที่โศกกล่าวมานี้จะเห็นว่าส่วนใหญ่เราได้พูดถึงวิวัฒนาการของประติมากรรมสมัย- ทวารวดีทางภาคกลางของประเทศไทยซึ่ง เชื่อกันว่าเป็นที่ตั้งของอาณาจักรทวารวดี อย่างไรก็ตามก็ศิลปะ ทวารวดีมิได้จำกัดตนเองอยู่แต่เฉพาะภาคกลางของประเทศไทยเท่านั้น แต่ได้แผ่ขึ้นไปทาง เหนือยังอาณาจักรทริภุชชัย (ลำพูน) ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ทางทิศตะวันออก และทาง- ทิศใต้ การเผยแพร่ศิลปะทวารวดีนี้ไม่จำเป็นต้องประกอบด้วยการขยายอิทธิพลทางการเมือง อาจเป็นการเผยแพร่ทางวัฒนธรรมพร้อมไปกับการขยายตัวของพุทธศาสนาลัทธิเถรวาทเท่านั้น สำหรับการเผยแพร่อิทธิพลของศิลปะทวารวดีนี้ ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยน่า สนใจอย่างยิ่ง เพราะเหตุว่าอิทธิพลของศิลปะทวารวดีได้ขึ้นไปพบกับอิทธิพลของพื้นเมืองในท้อง ถิ่นรวมทั้งอิทธิพลต่างประเทศจากอาณาจักรชอมและจัมปา แม้ว่าเราได้ค้นพบประติมากรรมสมัย ทวารวดีรูปร่างแปลกๆทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย เช่นพระพุทธรูปนาคปรก ที่เมืองฝาย อำเภอลำปวยลามาต จังหวัดบุรีรัมย์ ก็จริง แต่ศูนย์กลางของศิลปะทวารวดีทางภาค กลางของประเทศไทย เช่นที่เมืองนครปฐม คุบัว อุทอง และลพบุรี ก็น่าจะเป็นศูนย์กลางของ ศิลปะทวารวดียิ่งกว่าที่อื่น